

„Innowacje systemowe w sinojapońskiej odmianie pisma ideograficznego na tle wschodnioazjatyckim”

STRESZCZENIE

Rozprawa składa się z siedmiu rozdziałów, wstępu oraz zakończenia. Dodany został także indeks nazw oraz ważniejszych terminów. Głównym celem rozprawy jest analiza innowacji systemowych, obserwowanych w procesie asymilacji oraz adaptacji ideograficznego pisma chińskiego w środowisku języka japońskiego. Asymilacja ta dokonana została na tyle skutecznie, że współcześnie możemy już mówić o w pełni ukształtowanej sinojapońskiej odmianie tego pisma, które do japońszczyzny przejęte zostało drogą egzografii oraz połączonej z nią egzoglosji. Tak zarysowany cel badawczy obejmuje różne szczegółowe aspekty analizy, takie jak:

- morfologię ideogramów *kanji* 漢字 jako problem analizy strukturalnej, w kontekście kategorii semiotycznych ideogramów opisanych w tradycyjnym traktacie leksykograficznym autorstwa Xǔ Shèn 許慎 – *Shuōwén jiězì* 『說文解字』 (sześć kategorii *liùshū* 六書),
- strategię dekodowania ideograficznych tekstów klasyki chińskiej w środowisku japońszczyzny jako mechanizm transpozycji międzyjęzykowej zwany *kanbun kundoku* 漢文訓読 i jego podłoże filologiczno-analityczne,
- zasoby leksykalne ideogramów *kanji* wyodrębniane w języku japońskim (podstawowe, dydaktyczne, specjalistyczne, leksykograficzne i inne, jako reprezentujące odrębny leksykon znaków językowych o postaci prymarnie pisanej, przyporządkowane różnym kategoriom wyrazowym po stronie znaków językowych o postaci prymarnie fonicznej),
- polisemię ideogramów i jej związki z zapisem wyrazów rodzimych w japońszczyźnie,
- antonimię i synonimię ideograficzną jako problem wewnętrznego uporządkowania ideogramów w subleksykonie ideograficznym,
- zjawisko homonimii i heteronimii w odniesieniu do obu subleksykonów języka japońskiego z jednoczesnym rozróżnieniem homografii i heterografii oraz homofonii i heterofonii,
- eksperymenty graficzno-językowe w procesie adaptacji ideograficznego pisma chińskiego do zapisu rodzimych tekstów japońskich,
- innowacje funkcjonalne w zakresie zastosowania pisma ideograficznego do zapisu języka japońskiego (takie jak wariantowość zapisu, wielość ekwiwalentów leksykalnych po stronie fonicznego leksykonu języka, afoniczne użycie ideogramów, segmentacja ideograficzna wyrazów i inne),
- fonograficzne użycie ideogramów wzorowane na chińszczyźnie, ale rozwijane i kontynuowane w środowisku języka japońskiego w ramach kategorii *ateji* 当て字,
- poetykę ideograficzną w imionach osobowych i toponimach jako oryginalny nurt zastosowań chińskiego pisma ideograficznego w jego odmianie japońskiej, reinterpretacje semantyczne znaczeń wyrazowych (imiona osobowe), oraz gry językowe oparte na ideografii w różnych dziedzinach komunikacji,

- porównanie statusu semiotycznego pisma ideograficznego we współczesnej japońszczyźnie, chińszczyźnie, wietnamszczyźnie oraz koreańszczyźnie (zakresy użycia, przemiany, innowacje i różnice w polityce językowej wobec problematyki pisma).

Istotnym założeniem wstępnym rozprawy jest przynależność systemu pisma japońskiego do języka jako integralnego komponentu struktury językowej, a nie zewnętrznego i wtórnego narzędzia zapisu mowy, pojmowanego wyłącznie utylitarnie.

Innym istotnym aspektem analizy jest próba metodologicznej adaptacji dorobku badawczego tradycyjnej grafemiki japońskiej oraz wschodnioazjatyckiej oraz przetransponowania jej systemu pojęciowego na terminologię współczesnej lingwistyki teoretycznej. Nieprzystawalność obu tradycji terminologicznych ma swoje źródło w zauważalnym wyrażnie fonocentryzmie lingwistyki zachodniej oraz równie silnie manifestowanym grafocentryzmie tradycyjnej lingwistyki wschodnioazjatyckiej. Japońska teoria pisma ukształtowana została wiele stuleci wcześniej pod wpływem naukowej tradycji chińskiej i nawet po okresie modernizacji nauki japońskiej, dokonanej w XIX stuleciu, a więc już po powstaniu językoznawstwa jako nauki, jej zasadnicze interpretacje odnoszące się do pisma ideograficznego zostały w pełni utrzymane. Natomiast w zachodniej tradycji lingwistycznej pismo ideograficzne nie doczekało się żadnych niemal analiz, opartych na nowoczesnej teorii znaku i znaku językowego, morfologii i leksykologii oraz semantyki. W związku z tym w prezentowanej tutaj analizie pismo ideograficzne jest omawiane jako nie tylko odrębny, ale w znacznej mierze autonomiczny podsystem znaków językowych, substancjalnie grafemicznych w opozycji do substancjalnie fonicznych znaków językowych, jakimi są wyrazy i morfemy. Funkcjonowanie pisma ideograficznego w japońszczyźnie wymusza bowiem wprowadzenie dwóch paralelnych płaszczyzn systemu językowego, a mianowicie płaszczyzny leksykalno-fonicznej oraz płaszczyzny leksykalno-grafemicznej. Zasadniczej rewizji w związku z tym wymagało także pojęcie subkodu pisanego oraz mówionego w języku naturalnym, gdyż w japońszczyźnie subkod pisany obejmuje nie tylko pisane diakryty, ale także pisane znaki językowe, w całkowitej symetrii z mówionymi diakrytami i mówionymi znakami.

Analiza zaprezentowana w rozprawie nie jest analizą diachroniczną omawianych zjawisk, gdyż interesują nas tutaj w większym stopniu semiotyczne mechanizmy asymilacji pisma ideograficznego zapisu japońszczyzny, a także skutki procesów egzografii oraz egzoglosji, których przedmiotem była klasyczna chińszczyzna jako język goszczony, typologicznie z gruntu odmienny od japońszczyzny jako języka goszczącego.

Zasadniczym wyłomem w funkcjonowaniu chińskiego pisma ideograficznego, opisanym w rozprawie jako zasadnicza innowacja systemowa, było objęcie jego zakresem funkcjonalno-semantycznym także rodzimej leksyki języka japońskiego, a nie tylko leksyki sinoksenicznej, jak miało to miejsce w wypadku koreańszczyzny czy wietnamszczyzny. Przystosowanie pisma chińskiego do zapisu przekazów rdzennie japońskich było rozciągnięte w czasie i obejmowało różnego rodzaju eksperymenty w zakresie mechanizmów, zarówno fonograficznych, jak i logograficznych. Mechanizmy fonograficzne obejmowały desemantyzację ideogramów i przekształcenie ich w faktyczne sylabogramy, z dodatkowymi modyfikacjami fonicznymi odczytu sinojapońskiego. Natomiast mechanizmy logograficzne połączone były z jednoczesną strategią ideograficznej reinterpretacji znaczeń oraz wytworzenia się relacji całkowitej bądź częściowej synonimii między sinojapońskimi oraz rdzennie japońskimi odczytami ideogramów. Zatem pierwotna relacja między sferą *on* 音 a sferą *kun* 訓 miała charakter eksplikacji znaczenia ideogramów za pomocą doboru definiujących ich znaczenie leksemów rdzennie

japońskich. Wytworzyło to relację swoistego sprzężenia zwrotnego między ideogramami a ich reprezentacją foniczną w japońszczyźnie. Rozwarstwienie tej reprezentacji na warstwę sinojapońską i rdzennie japońską miało następnie daleko idące konsekwencje dla kształtowania się całej struktury leksykalnej języka japońskiego. Jedną z takich właśnie ważnych konsekwencji przejścia pisma oraz języka chińskiego, dającą się scharakteryzować jako równie głęboko zakrojona innowacja, stało się wytworzenie w systemie leksykalnym języka japońskiego specyficznych pól ideograficzno-wyrazowych. Są one, niemającymi analogii w językach alfabetycznych, ukształtowaniami małych zbiorów leksykalnych, będących synonimami ideogramów konstytuujących dane pole. Prawzorem takiego pogrupowania mogła być leksykografia ideograficzna, jako szczególny gatunek kompendiów językowych, ale należy pamiętać, że tego rodzaju podporządkowanie leksyki fonicznej poszczególnym ideogramom wynikało też z bieżącej pragmatyki komunikacyjnej, której przejawy zostały bliżej scharakteryzowane w analizie.

Ideogramy, należące do autonomicznego podsystemu leksykalnego, w piśmie sinojapońskim tworzą zasób na tyle obszerny, że ich funkcjonowanie w języku musi odbywać się poprzez nabycie odrębnej kompetencji leksykalnej. Kompetencja ta jest uzyskiwana w trakcie edukacji językowej, ale jej fundamentem jest umiejętność analizy morfologicznej ideogramów, rozróżniania synonimów i antonimów ideograficznych, a także rozpoznawania oraz kojarzenia poszczególnych pól ideograficzno-wyrazowych.

W morfologii ideograficznej można zatem wyróżniać nie tylko diakryty (a w zasadzie diakrytografy), jak ma to miejsce w językach posługujących się pismem fonograficznym, ale też subideogramy jako grafemiczne morfemy niższego rzędu. W ten sposób morfologia ideograficzna może wykazywać różne (choć niepełne) analogie z morfologią wyrazów fonicznych. Niemniej jednak, konieczne było też uwzględnienie w analizie niewątpliwego dualizmu grafemiczno-fonicznego w podejściu do zjawiska homonimii oraz do zjawiska heterografii. W japońszczyźnie często występuje bowiem homonimia foniczna połączona z heteronimią grafemiczną (homofonia vs. heterografia) i na odwrót, pojawia się też tutaj homonimia grafemiczna połączona z heteronimią foniczną (homografia vs. heterofonia). Na przykład:

HOMONIMIA GRAFEMICZNA	HETERONIMIA FONICZNA	HOMONIMIA FONICZNA	HETERONIMIA GRAFEMICZNA
上 ₁	ue 'góra; w górze'	kakô ₁	火口 'krater wulkanu'
上 ₂	kami 'górna część'	kakô ₂	加工 'przetwarzanie; obróbka'
上 ₃	JŌ [wszystkie znaczenia]	kakô ₃	下降 'spadek; poruszanie się w dół'
歩 ₁	aruku 'iść'	kakô ₄	佳肴 'smaczna przystawka'
歩 ₂	ayumu 'kroczyć'	kakô ₅	可航 'CO jest żeglowne'
歩 ₃	HO [wszystkie znaczenia]	kakô ₆	河港 'port rzeczny'

Opisane tutaj podwojenie wymiarów homonimii na wymiar foniczny i grafemiczny wiąże się w oczywisty sposób z funkcjonowaniem pisma ideograficznego, gdyż w językach posługujących się pismem fonograficznym przypadki, dajmy na to, homonimii graficznej i heteronimii fonicznej są zdecydowanie rzadkie (por. polskie *Dania* oraz *dania*). Podane tu przykłady nie ilustrują w pełni nasilonej homonimii fonicznej w obrębie leksykalnej warstwy sinojapońskiej, gdzie zjawisko to sprawia, że komunikacyjnie foniczny leksykon sinojapoński jest w znacznej mierze niesprawny, i w tym wypadku heteronimia grafemiczna pełni istotną funkcję dysymilującą, umożliwiającą skuteczne dekodowanie rzędów ideograficznych przez użytkowników języka.

Scharakteryzowane w rozprawie semiotyczne mechanizmy innowacyjne, związane z asymilowaniem pisma ideograficznego w nowym środowisku językowym, przyczyniały się w znacznej mierze do stopniowego odrywania go od jego macierzystego pnia, jakim był język źródłowy, czyli klasyczna chińszczyzna. Została ona przejęta do języka japońskiego w ramach egzoglosji jako konglomerat stylów pisanych, obsługujących całą sferę oficjalnego piśmiennictwa urzędowego, dworskiego, rytualno-religijnego (w wypadku świątyń buddyjskich), administracyjnego, a w znacznej mierze także literackiego. W warunkach bilingwizmu język ten funkcjonował zatem jako subkod pisany, faktycznie pozbawiony reprezentacji fonicznej w socjolingwistycznym oraz pragmatycznym rozumieniu tego terminu. Odczyty sinojapońskie rozpowszechniane w środowisku japońszczyzny, i asymilowane fonetycznie coraz bardziej do jej systemu fonologicznego, funkcjonowały początkowo wyłącznie czysto formalnie, jako środki pomocniczej identyfikacji ideogramów, bądź też w szczególnych sytuacjach, na przykład rytualnego odczytu sutr buddyjskich w postaci sinojapońskiej (*ondoku* 音読). Wszystkie pozostałe przypadki percepcji tekstów chińskich podlegały mechanizmowi zwanemu *kanbun kundoku* 漢文訓読, gdzie przedmiotem dekodowania był tekst ideograficzny (percypowany wyłącznie w kształcie grafemicznym), natomiast procedury dekodowania obejmowały transpozycję na foniczną reprezentację rdzennie japońską, co oznaczało w zasadzie przekład międzyjęzykowy. Jednak w warunkach bilingwizmu wzajemne przenikanie się obu systemów językowych, goszczącego oraz goszczonego, oznaczało pojawianie się zapożyczeń sinojapońskich w japońszczyźnie bądź też japonizujących modyfikacji składniowych w obrębie tekstów chińskich, a także w miarę emancypacji piśmienniczej japońszczyzny w literaturze rodzimej stopniowe przekształcanie się bilingwizmu w nową sytuację komunikacyjną, polegającą na tym, że funkcjonujący niezależnie obcy język pisany ustępował pola lokalnemu językowi mówionemu, poszerzającemu swój zakres użycia także w odmianie pisanej. Znaczny przyrost zapożyczeń chińskich sprawił, że sama japońszczyzna stała się systemem leksykalnie oraz gramatycznie mieszanym, z dającą się wyróżnić warstwą rdzennie japońską oraz sinojapońską.

Również samo pismo japońskie jest systemem mieszanym, ideograficzno-sylabicznym, ale komponent ideograficzny zajmuje w nim pozycję nadrzędną. Oba sylabariusze, *hiragana* i *katakana*, są zasobami dwuszczeblowych diakrytów, podczas gdy pismo ideograficzne jest zasobem znaków, w tym znaków jednoszczeblowych oraz dwuszczeblowych morfologicznie, wyposażonych we własny zasób diakrytów (diakrytografów).

Wspomniane wcześniej odrywanie się pisma ideograficznego, funkcjonującego w japońszczyźnie od swojego macierzystego pnia, wynikało nie tylko z faktu wykorzystania ideogramów do zapisu rodzimego leksykonu japońskiego. Przejawiało się bowiem także w tworzeniu oryginalnych enklaw systemowych, w których pismo ideograficzne zyskiwało daleko idącą autonomię funkcjonalną względem chińszczyzny. Przede wszystkim pojawiły się takie enklawy, w których ideogramy zaczęły być używane w sposób afoniczny, niezależny od fonicznej segmentacji danego wyrazu. Tak więc, w wypadku takich jednostek ich struktura foniczno-morfemowa nie uzależnia w żaden sposób segmentacji ideograficznej. Segmentacja ta wprowadza bowiem własne mechanizmy motywacyjne, odzwierciedla odrębną składnię ideograficzną bądź czysto ideograficzną budowę słowotwórczą. W ten sposób zjawisko to może służyć jako ważny kontrargument w dyskusji nad tym, czy pismo ideograficzne jest całkowicie podporządkowane foniczno-wyrazowej płaszczyźnie języka. Szczególnie wyrazista jest autonomia pisma ideograficznego w zakresie poetyki imion osobowych oraz w dziedzinie odczytu nazw geograficznych. Poetyka imion jest rządzona przez całkowicie odrębne normy

i uzusy semiotyczne, które wspomagają asocjacyjno-interpretacyjne dekodowanie całego bogactwa znaczeń w tych elementach leksykonu, które jako nazwy własne nie mogą mieć znaczenia innego niż sama tylko denotacja i identyfikacja nosiciela. Pole asocjacji symbolicznie wartościujących nosiciela jest tutaj ogromnie poszerzone, właśnie dzięki współfunkcjonowaniu łącznie – z jednej strony – słowotwórczych modeli imion, wprowadzających asocjacje oparte na realnych znaczeniach leksemów czasownikowych bądź przymiotnikowych czy rzeczownikowych – a z drugiej – nałożonych na kształt foniczny rzędów ideograficznych i wprowadzających czysto grafemiczną płaszczyznę semantyczno-asocjacyjną.

Tak więc, imię męskie *Masayuki*, złożone z tematu słowotwórczego *masa* oraz *quasi*-sufiksu *-yuki* (który może też być interpretowany jako drugi człon złożenia), może z jednej strony kojarzyć się ze znaczeniami SŁUSZNY, UCZCIWY (dla *masa*) oraz PODĄŻAJĄCY (dla *yuki*), a z drugiej może przybierać wiele zmodyfikowanych ideograficznie znaczeń, takich jak:

正之 ← 正 SŁUSZNY, UCZCIWY + 之 DOCIERAJĄCY, OSIĄGAJĄCY
 正行 ← 正 SŁUSZNY, UCZCIWY + 行 PODĄŻAJĄCY, ZMIERZAJĄCY
 正幸 ← 正 SŁUSZNY, UCZCIWY + 幸 SZCZĘŚLIWY, OBDARZONY POMYŚLNOŚCIĄ
 昌幸 ← 昌 ROZKWITAJĄCY, CIESZĄCY SIĘ CZYM + 幸 SZCZĘŚLIWY, OBDARZONY POMYŚLNOŚCIĄ
 昌之 ← 昌 ROZKWITAJĄCY, CIESZĄCY SIĘ CZYM + 之 DOCIERAJĄCY, OSIĄGAJĄCY
 雅之 ← 雅 WYTWORNY, ELEGANCKI, ZACHOWUJĄCY SIĘ Z GODNOŚCIĄ + 之 DOCIERAJĄCY, OSIĄGAJĄCY
 雅行 ← 雅 WYTWORNY, ELEGANCKI, ZACHOWUJĄCY SIĘ Z GODNOŚCIĄ + 行 PODĄŻAJĄCY, ZMIERZAJĄCY
 政行 ← 政 CZCIGODNY + 行 PODĄŻAJĄCY, ZMIERZAJĄCY
 政幸 ← 政 CZCIGODNY + 幸 SZCZĘŚLIWY, OBDARZONY POMYŚLNOŚCIĄ
 将之 ← 将 TAKI, KTÓRY PRZEWODZI + 之 DOCIERAJĄCY, OSIĄGAJĄCY
 将行 ← 将 TAKI, KTÓRY PRZEWODZI + 行 PODĄŻAJĄCY, ZMIERZAJĄCY
 将幸 ← 将 TAKI, KTÓRY PRZEWODZI + 幸 SZCZĘŚLIWY, OBDARZONY POMYŚLNOŚCIĄ

Jeszcze jednym osobliwym przejawem samodzielnego rozwoju pisma sinojapońskiego w nowym otoczeniu językowym jest też kategoria ideogramów stworzonych właśnie w tym środowisku, a nie przejętych z chińszczyzny, określanych terminem *kokuji* 国字 (dosł. „ideogramy ojczyste, własne”), takich jak 峠 PRZEŁĘCZ czy 畑 POLE o odczytach *tôge* i *hatake*, pozbawionych odczytu sinojapońskiego. Ich zasadniczą cechą jest to, że wykorzystują one przyjęte w tradycji pisma chińskiego, zasady morfologii ideograficznej, gdyż pojawiają się tutaj subideogramy kluczowe 山 GÓRA oraz 田 POLE RYŻOWE. Oba te ideogramy mogą być zaliczone do kategorii *compositów* ideograficznych i ich subideogramy składowe motywują znaczenie całości w oparciu o asocjację addytywną. W ideogramie 峠 PRZEŁĘCZ mamy schemat motywacyjny znaczenia jako połączenie trzech subideogramów: 山 GÓRY, WZNIESIENIA, 上 WEJŚCIE POD GÓRĘ i 下 ZEJŚCIE Z GÓRY. Natomiast w ideogramie 畑 POLE mamy połączenie subideogramów 火 OGIENI oraz 田 POLE RYŻOWE w ramach schematu motywującego znaczenie POLE DO UPRAWY, PRZYGOTOWANE POPRZEZ WYPALENIE. W oczywisty sposób wszystkie proponowane etymologie ideograficzne nie mogą być traktowane jednak jako faktyczne znaczenie ideogramu, gdyż to znaczenie określane jest przez uzus semiotyczny oraz obejmuje na ogół wspólnie ideogram i podporządkowany mu leksem foniczny (ideogram 峠 + jego odczyt rdzennie japoński *tôge* ma znaczenie ‘przełęcz’, a ideogram 畑 + jego odczyt rdzennie japoński *hatake* ma znaczenie ‘pole uprawne’).

Niezwykle charakterystyczną kategorią ideograficzną, powstałą niezależnie w środowisku japońszczyzny, jest afoniczne użycie ideogramów, w którym postać ideograficzna zapisu nie jest powiłą-

zana z morfologią wyrazu fonicznego. Tak więc, struktura ideograficzna wnosi autonomiczną interpretację grafemiczno-słowntwórczą znaczenia wyrazu, tak jak na przykład w zapisie rzeczownika *ajisai* 'hortensja', który jest słowntwórczo niepodzielny, natomiast jego zapis ideograficzny 紫陽花 jest w pełni segmentowalny na trzy znaczące komponenty, układające się w rządki KWIAT (花) PURPUROWEGO (紫) SŁOŃCA (陽). Żaden z tych komponentów nie posiada przypisanego sobie morfemu fonicznego w niepodzielnej strukturze tego wyrazu. Tym samym, zjawisko takie może świadczyć o daleko idącej niekiedy autonomii semiotycznej pisma ideograficznego w japońszczyźnie, które funkcjonuje w całkowitym oderwaniu od płaszczyzny fonicznej, gdyż wyrazy, które zapisywane są ideograficznie, nie reprezentują w żadnej mierze odczytów ideogramów, ani sinojapońskich, ani rodzimych. Analogiczna sytuacja występuje w nazewnictwie geograficznym, gdzie również zapis ideograficzny często bywa niezależny od swoich faktycznych odczytów, ustandaryzowanych w systemie, a także w poetyce imion osobowych.

Scharakteryzowane w rozprawie zjawiska tego rodzaju potwierdzają nie tylko tezę o znacznym uniezależnieniu się semiotyki ideograficznej od języka źródłowego, ale także o funkcjonowaniu systemu pisma ideograficznego jako specyficznego kodu grafemicznego, pozbawionego w wielu wypadkach przełożenia na foniczną postać języka naturalnego. Przeczy to silnie akcentowanym niekiedy opiniom o całkowitym podporządkowaniu pisma prymarnie fonicznemu językowi.

Gregorz Wąsiewicz